

1500, Šda; Ignac Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant I, 1875, str. 499; Franz Mensi, Geschichte der direkten Steuern in Steiermark II, 1912, str. 369–371; Robert Baravalle, Zur Geschichte der steirischen Masse II, ZHVSt XXX, 1936, str. 73 in 141; Jože Koropec, Slovenjebistriški svet..., Kronika V, 1957, str. 20–25. — 35. Listina 5158 a, Šda; Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I 1, 1917, str. 276; Hans Pirchegger, Die Herren von Pettau, ZHVSt XLII, 1951, str. 20. — 36. Listine 1730 b, 1769, 1834 c in 3853 c, Šda; Rudolf Gustav Puff, Marburg, 1847, str. 68; Ernst Birk, Urkunden-Auszüge..., AKÖGQ X, 1853, str. 191; Albert Muchar, G. St. VIII, 1867, str. 102; Albert Starzer, Die landesfürstlichen Lehen..., BKStGQ XXXII, 1902, str. 175–177 in 316–317; Hans Pirchegger, Die Herrschaft Feistritz bei Ilz, ZHVSt XXXV, 1942, str. 50–57; Hans Pirchegger, Die Herrschaft Marburg, ZHVSt XLIII, 1952, str. 26; Jože Koropec, Slovenjebistriški svet..., Kronika V, 1957, str. 20–25; Hans Pirchegger, Die Untersteiermark..., 1962, str. 120–123. — 37. Imenjska cenitev Jernejeve cerkve v Bistrici, Šda; Albert Muchar, G. St. VIII, 1867, str. 115; Auguštín Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 270. — 38. Listine 2049 e, 4093 in 7858 b, Šda; Carl Schmutz, Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark 1822, I, str. 415; II, str. 56; III, str. 230; Albert Muchar, G. St. VI, 1859, str. 230; Joseph Zahn, ONB, 1893, str. 193 in 460. — 39. Bistriški dežel-

noknežji urbar okoli leta 1500, Šda; Albert Starzer, Die landesfürstlichen Lehen..., BKStGQ XXXII, 1902, str. 317; J. Mal, Z oglejskim vizitatorjem po Sloveniji, Sl. poročevalec, maj 1950; Hans Pirchegger, Die Herren von Pettau, ZHVSt XLII, 1951, str. 25; Jože Koropec, Slovenjebistriški svet..., Kronika V, 1957, str. 20–25. — 40. Bistriški deželnoknežji urbar okoli leta 1500, Šda; Auguštín Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 58, 61–62, 65–66, 268–269 in 271; Jože Koropec, Slovenjebistriški svet, Kronika V, 1957, str. 20–25; Hans Pirchegger, Die Untersteiermark..., 1962, str. 139–141. — 41. Listine 3095, 3095 a, 3309 b, 4093 in 5235; Albert Muchar, G. St. VIII, 1867, str. 26–27; Joseph Zahn, ONB, 1893, str. 325 in 364; Auguštín Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 139 in 268–271; Hans Pirchegger, Die Untersteiermark..., 1962, str. 146. — 42. Albert Starzer, Die landesfürstlichen Lehen..., BKStGQ XXXII, 1902, str. 217; Auguštín Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 139; Hans Pirchegger, Die Herren von Pettau, ZHVSt XLII, 1951, str. 29; Hans Pirchegger, Die Herrschaften des Bistums Gurk..., 1956, str. 9–10. — 43. Listine 4093, 4468 a, 6543 a, 7480, 7633 ab, 7634 a, 7644, 7669 abc, 7673 a, 7677, 7822, 7915, 7946 a, 8081, 8087 in 8261, Šda; Auguštín Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 47, 115–129, in 132–140; J. Mal, Z oglejskim vizitatorjem po Sloveniji, Sl. poročevalec, maj 1950; Jože Koropec, Slovenjebistriški svet..., Kronika V, 1957, str. 20–25.

STAREJŠA GREGORIJANIKA V LJUBLJANSKIH KNJIŽNICAH IN ARHIVIH

JANEZ HÖFLER

UVOD

Pričujoče delo je poskus, urediti in sistematizirati starejšo gregorijaniko po ljubljanskih knjižnicah in arhivih, to je gradivo, ki je za nas sicer izredne važnosti, pa doslej še ni bilo pregledano in urejeno. Iz celotne gregorijanske zapuščine sem izbral tiste primerke, ki datirajo izpred srede XV. stoletja; po tem času gre že za kaligrafsko zelo popolne, a šablonizirane izdelke, ki imajo svojo vrednost v umetnostno-zgodovinskem pogledu, vendar notacijsko in muzikalno ne pomenijo tega, kar je gregorijanika pomenila stoletja poprej.

Starejša gregorijanika pri nas je po doslej znanih podatkih ohranjena skoraj le v posameznih fragmentih, ki so popolnoma nedokumentirani. Edini kompletni kodeks je gradual ms. 22 v NUK, večja skupka folijev sta v DAS, kjer je ohranjenih šestdeset listov, in v MAL, kjer so ohranjeni štirje listi nekega kodeksa. Vse drugo je zelo fragmentarno, le v posameznih folijih, največkrat v

vezavi ali platnicah drugih, nenotiranih kodeksov in zvezkov. Doslej je bila gregorijanska zapuščina evidentirana v NUK in v DAS razen primerka iz mrliške knjige z Iga, v MAL so pa koralne makulature iz raznih zvezkov, ki so razen omenjenih folijev vse iz poznejšega časa, lepo očiščene in zbrane v dveh mapah, vendar ne urejene in signirane. V škofijskem in kapiteljskem arhivu sta bila evidentirana le dva folija, druge primerke sem odkril pri pregledu več kot dva tisoč zvezkov matičnih knjig in urbarjev. Le-ti v tem času še niso bili očiščeni, mnogokrat niti ne sneti s platnic, tako da jih je bilo težko pregledovati. Knjižnica frančiškanskega samostana žal nima niti enega znanega primera starejše gregorijanike.

Vsakemu primerku posebej sem skušal ugotoviti tip notacije ter čas in po možnosti izvor nastanka. Ob vseh teh ugotovitvah obstaja še možnost, da je bil primerek ali prinesen s področja izvora na naše ozemlje ali pa ga je pri nas napisala roka, izšolana na

izvirnem področju. Kakršnekoli trditve glede tega vprašanja bi bile tvegane. Ker sem se v tej nalogi zadržal le ob gradivu iz Ljubljane in bi morebitno iskanje drugod po Sloveniji, ki bi bilo potrebno za odkrivanje novih primerkov na še neraziskanem področju, močno prekoračilo okvir naloge, ki sem si jo zadal, sem si prihranil splošnejše zaključke o gregorijaniki v naši deželi. Zaradi istega razloga se nisem spuščal v liturgično-historične probleme, ki so mi jih nudili obravnavani primerki; ostajal sem v osnovni nalogi, v sistematizaciji obravnavanega gradiva.

Težišče obravnave je bilo v primitivnih tipih notacije, pred gotskim in kvadratnim. Primerkov zadnjih dveh oblik je pri nas mnogo, posebno iz konca XV. stoletja, iz XVI. in XVII. stoletja. Izbral sem le tiste, v katerih se čutijo sledovi starejših tipov. Obravnavano gradivo sem porazdelil na naslednjih šest skupin:

- I. visoka st. gallenska notacija, (ms. 6 v NUK; primerek z mrliške knjige iz Iga v DAS).
- II. pozna st. gallenska, (ŠAL, folija iz matičnih knjig iz Kroke in Dola pri Ljubljani; list št. 1 iz mape koralnih listov; primerek s sign. 212; 1374; z urbarja iz Šenčurja; NUK ms. 17; 35; 141; 49).
- III. metenska — zgodnjegotska, (ŠAL, z lista št. 1, ob robu; DAS, Coll. I/1, foliji iz graduala; MAL, listi iz koralne zbirke).
- IV. gotška, (ŠAL, mapa št. 1, list 2; SKL, 2/123 R; ŠAL, 999, 1002, Mošnje).
- V. italijanska, lombardsko-beneventanska in beneventanska, (NUK, ms. 29; ms. 69; KAL, primerek z urbarja iz Šmartna pri Litiji).
- VI. kvadratna, (NUK, ms 22; ŠAL, sign. 308; ŠAL, list št. 3 iz mape koralnih listov).

Pisave nisem podrobno analiziral, notalno gradivo sem primerjal z gradivom v Liber Usualis, ki je plod moderne muzikološke restavracije gregorijanskega koral po najstarejših rokopisih iz konca IX., X. in XI. stol. in zato temeljni vir za proučevanje starejše gregorijanike.

Pričujoča sistematizacija še ni in ne more biti zaključeno delo. O vsakem pomembnejšem primerku, posebno pa še o večjih, gradualnem v DAS, folijih iz MAL in ms. 22 v NUK, je mogoča in potrebna temeljitejša in podrobnejša študija.

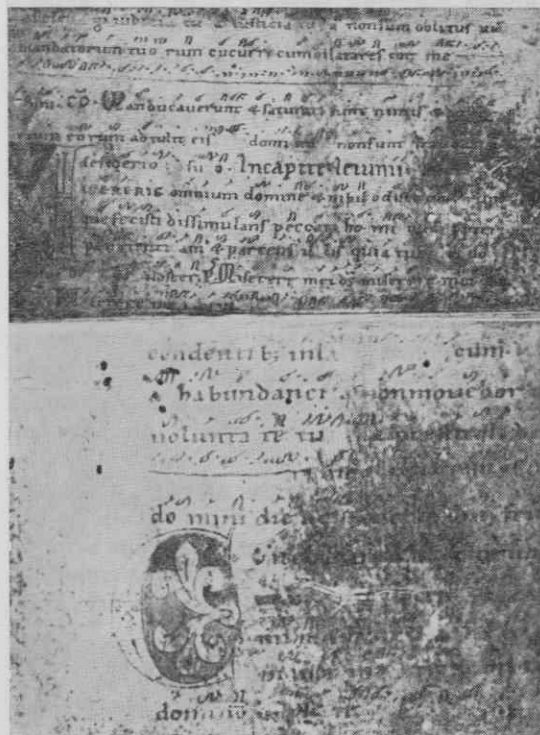
PRIMERKI STAREJŠE GREGORIJANIKE

1. DAS; Ig — Mrliška knjiga II (1687 do 1706) — platnice (sl. 1)

Mrliška knjiga II. iz Iga je podolžnega formata, obe platnici sta z zunanje strani oviti v pregamenten folij iz nekega večjega kodeksa, graduala. Knjiga je bila slabo hranjena in je površina folija precej potemnela, vendar sta pisava in notacija razen na nekaj izrazito poškodovanih mestih lepo vidni. Pisava je karolinška knjižna minuskula X. do XI. stoletja, rahlo kurzivna, vendar že kaže težnjo po pokončnosti. Na dveh mestih se pojavlja uncialni majuskulni M, diftonga ae ni, tudi naznačenega ne. Izdelana je dokaj skrbno, na foliju sta tudi dve večji rdeče izrisani iniciali.

Notacija je nevmatična, brez črtovja, nastajala je sočasno z besedilom, kar potrjujejo razmaki med tistimi besedami, nad katerimi so melizmi.

Pričujoči primerek je eden najstarejših v skupini fragmentov, ki jih zajema ta obravnava, obenem pa tudi najlepši in najbogatejši primer cvetoče st. gallenske notacije zgodnjega obdobja, katere prve spomenike predstavljajo Cod. 359 in Cod. 339 iz St. Gallena (pozno IX. in X. stol.) ter Cod. 121 iz Einsiedelna blizu St. Gallena v Švici (XI. stol.).¹ Elementi notacije našega primera, ki je žal ohranjen le kot fragment, so v naslednjem: poševna virga s kljukico (tab. št. 1, a); podatus z zaprto zanko (b); clivis z nekoliko neenakomerno krivino (c); torculus (d); li-

Sl. 1

kvescenčna formacija podatusa (epiphonus, e); likkvescenčna formacija clivisa z zaprto zanko (cephalicus, f); likkvescenčni torculus v dveh oblikah (g, pinosa, i); porrectus (h); strofične nevme (o).

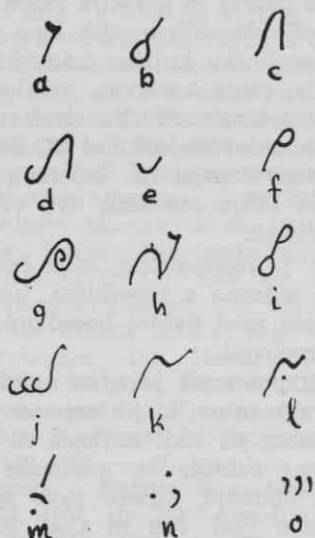

Tabela 1

Notacija je bogata s posebnimi in ornamentalnimi oblikami. Tako quilisma (j), franculus (k), presus (l) in trigon (n). Redka in za starejše kodekse značilna je oblika salicusa (m), bogate so tudi sestavljene oblike. Ritmičnih črkovnih označb, ki so tako pogoste za najstarejše st. gallenske kodekse, ni moč zaslediti. Glede na elemente notacije in pisave lahko fragment datiramo v XI. stoletje, za kar govori dejstvo, da ne zasledimo ritmičnih črkovnih označb niti ne ritmično diferenciranega podatusa, obenem pa so še navzoče bogate posebne, ekspresivne in ornamentalne arhaične oblike. Ožja datacija pa ob razpoložljivih podatkih ni mogoča.

Vsebino lista tvori mašni proprij za nedeljo quinquagesimo (LU, str. 512 in dalje), brez začetka. Začne šele z gradualom Tu es Deus, qui facis mirabilia solus..., sledi mašni proprij do konca, zatem pa celoten mašni proprij za kvatirno sredo po quinquagesimi (Feria Quarta Cinerum, LU, str. 515 in dalje). Melodika spevov se razen v nekaj nepomembnih odklonih ujema z verzijo v LU, na nekaterih bogatih mestih ji celo v najfinjših odtenkih dosledno sledi, kar zopet kaže neposredno zvezo tega fragmenta s St. Gallenom.

2. NUK; ms. 6 — uvodni list (sl. 2)

Drugi najstarejši primer st. gallenske notacije pri nas je v rokopisu ms. 6 v NUK, Lathcenova Ecloga de moralibus Job; po pi-

savi (zgodnja karolinška minuskula z nekaterimi posebnostmi merovinške kurzive) ga je moč datirati v prvo polovico IX. stoletja. Notne zapiske srečamo na celotni prvi strani naslovnega lista (v nadaljevanju fol. o) ter kot pripise na fol. 44', 75'—76, 118' zgoraj in fol. 44'—45, 45' spodaj.²

Uvodni list je iz drugega kodeksa, dodan ob priložnosti nove vezave rokopisa. Pisava je karolinška knjižna minuskula X.—XI. stoletja. Notacija je tipična st. gallenska, bogata z ekspresivnimi in ornamentalnimi nevami. Žal je zgornji del lista precej poškodovan, vendar kaže notacija pa tudi pisava bližino z notacijo oziroma pisavo že omenjenega Cod. 339 iz St. Gallena.

Značilne posebnosti, ki kažejo na tako zgoden čas nastanka, so poleg celotne krhke grafične izdelave predvsem:

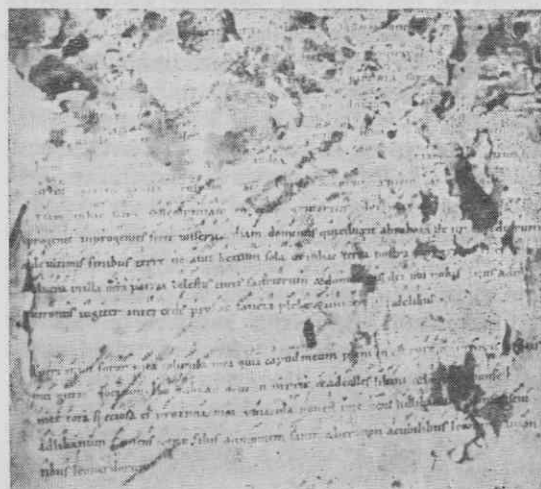
elementarna oblika virge kot poševne, a ravne črtice (tab. 2, a); elementarna oblika clivisa z enakomerno okrogolino (b); oblika obeh ritmičnih vrst podatusa, prvi s preprostim, oblom delom (c), drugi z zelo izbočenim in zaokroženim spodnjim delom (d),

Bližina s St. Gallenom je še očitnejša kot v prvem obravnavanem primeru, prav zato lahko ta drugi primer z gotovostjo datiramo v X. stoletje, vendarle prej v drugo kot v prvo polovico stoletja.

Vsebino folija tvorijo biblični citati, vidna je delitev v tri odstavke. Prvi odstavek je zaradi poškodbe zgornjega dela strani zelo nečitljiv:

a) Sux... esse virginum hunc duxit virg... horem super hunc...

b) A progenie in progenies fecit misericordiam dominus qui eduxit Abraham... et de ultimus sinibus...

Sl. 2

c) Aperi mihi soror mea columba mea quia capud meum plenum est rore et cincinni... mei guttis noctium. Ibo mihi ad montem myrre et ad colles libani et loquor sponse mee. Tota speciosa es proxima mea et ma-

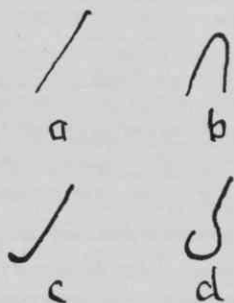

Tabela 2

cula non est inte veni ad libanum sponse veni ad libanum. Veniens per transibis ad montem saniy et hermon a cubilibus leonum a montibus leopardorum.

Posebna pozornost velja tretjemu citatu, ki ga tvorijo sicer brez reda in z različnimi pomanjljivostmi verzi iz Salomonove Visoke pesmi (Canticum canticorum, poglavje IV. in V.). To je za sedaj edinstven primer neliturgične lirike pri nas, ki je tudi v širšem okviru pomembna.³

Pripisi ob robu folijev v samem kodeksu so najbrž nastali v času, ko so dopolnjevali recitativne oznake v tekstu rokopisa, na kar lahko sklepamo po isti barvi črnila dodanih elementov recitativnih oznak in notalnih pripisov. Notacija je v grobem zopet st. gallenskega tipa, nekatere grafične značilnosti izvirajo iz površnega značaja pisanja in niso značilne za kakšno posebno provenienco, vendar kaže na nekoliko poznejši čas kot notacija na fol. o, čemur je vzrok rahla podaljšanost in obenem zaobljenost grafične oblike. Datiramo jo lahko v prvo polovico XI. stoletja, zaradi fragmentarnega značaja pripisov pa moramo dopustiti možnost nastanka tudi v drugo polovico X. oziroma drugo polovico XI. stoletja. Poznejši nastanek je zaradi ekspresivnega in ornamentalnega bogastva notacije manj mogoč, prav tako pa zgodnejši zaradi same grafične oblike pisave in notacije.⁴

Vsebina pripisov je zelo pisana in brez kakšnega reda, sestavljajo jo kitica himnusa (O, crux gloriosa) in začetek drugega (O, beata trinitas) ter trije alelujini spevi:

fol. 44' zgoraj:

O crux gloriosa
o crux adoranda

o lignum preciosum
est admirabile victus. (LU je ne navaja)

fol. 44'—45 spodaj:

Alleluia —
salva nos christe salva nos per virtutem sancte crucis qui salvasti petrum in mari miserere nobis. (samo besedilo, z drugačno melodiko v LU, str. 1460)

fol. 45' spodaj:

Alleluia —
hec est vera fraternitas que vincit mundi crimina christum secuta est inclita tenens regna celestia. (LU, str. 1508. Rokopisna verzija je mnogo bogatejša od verzije v LU)

fol. 75'—76 zgoraj:

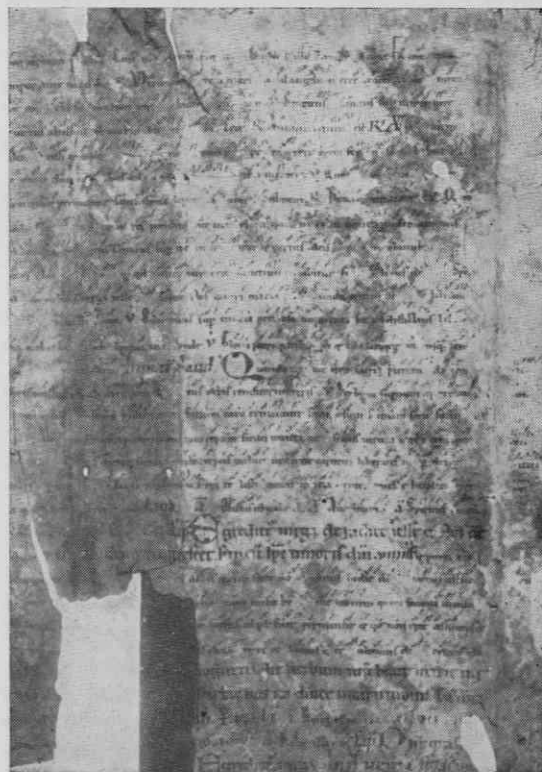
Alleluia —
os iusti meditabitur sapientiam et lingua eius loquetur iudicium lex dei eius in corde ipsius. (LU, str. 1200, introitus na isti tekst, melodika drugačna)

fol. 118 zgoraj:

O beata trinitas
et indivisa... (ni končano)

3. ŠAL; v mapi koralnih folijev, dva folija z gorenjskih matičnih knjig (Kropa, Dol pri Ljubljani) — (sl. 3).

Oba najstarejša folija iz ŠAL sta služila za platnice dvema gorenjskima matičnima knjigama. Čeprav izhajata knjigi iz dveh različnih krajev, sta oba lista nedvomno iz

Sl. 3

istega rokopisa, kar se da ugotoviti že brez podrobnejšega pregleda. Oba sta fragmenta nekega večjega antifonarija — breviarija s precej nenotiranega besedila. Zunanja stran folijev je precej potemnela, medtem ko je notranja še kar jasno čitljiva. Pisava folijev je skrbno izdelana romanska knjižna minuskula XII.—XIII. stoletja z rahlimi gotskimi potezami, notirani del besedila, ki je manjše izpisan, so responzoriji ob raznih kanoničnih urah — po besedilu in antifonah sodeč pri prvem foliju za praznik Marijinega oznanjenja, pri drugem pa za velikonočni čas.

Že prvi pregled notacije pokaže, da gre za zelo bogat primerek, ki ga lahko postavimo ob sicer starejši st. gallenski v DAS. Odlikuje jo izredno muzikalno bogastvo in krhka grafična izdelava, v kateri omenjeni primer iz DAS celo prekaša. Po tipu je zanimiv primer visoke st. gallenske notacije na stopnji, ko se je nagnila v splošni nemški st. gallenski tip. Tako jo še z visokim tipom veže poleg običajnih elementov, ki so se ohranili v poznejši čas (likvescenčna epiphonus in cephalicus, quilisma, trigon, franculus in pressus) tudi redkejši salicus v posebnih oblikah z rahlo vijugo v sredi (tab. št. 3 a), ki se včasih veže z virgo v obliko, kakršno zelo redko srečamo (b). Poleg tega še bogate ligature z likvescenco (likvescenčni torculus v dveh oblikah, e in f). Zanimiv pojav je oblika clivisa, prečrtanega z rahlo vodoravno črtico (c); mogoče je to oblika clivisa z episemo, ki je pogosta v starejših st. gallenskih kodeksih. Pogost je cephalicus z rahlo vodoravno črtico ob zanki (d), bogate so tudi ligature s salicusom.

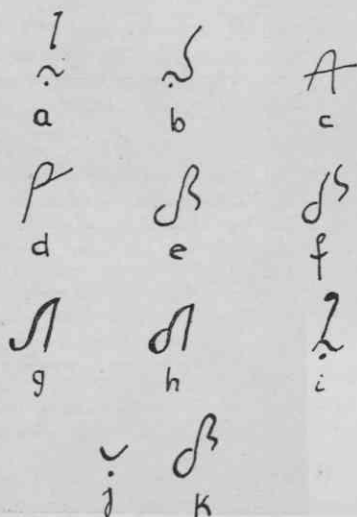
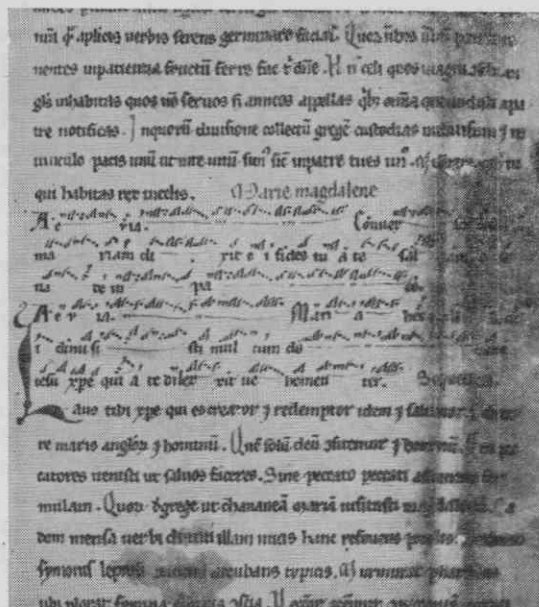

Tabela 3

Sl. 4

Datacija takšnega primera notacije bi bila mogoča že v XII. stoletje, vendar pa pisava govori prej za poznejši kot zgodnejši čas. Podobno st. gallensko tradicijo ob istem tipu pisave srečamo v izdelkih skriptorija v samostanu Engelberg v Švici; natančnejša primerjava našega primera in strani znanih engelberških kodeksov pokaže tesno podobnost.⁵ Glede na to lahko naš primer datiramo v konec XII. ali začetek XIII. stoletja.

4. ŠAL; mapa koralnih folijev, list št. 1

Prvi list v mapi koralnih folijev v ŠAL je fol. 9 nekega breviarija iz druge polovice XII. stoletja v prehodni poznoromanski oziroma zgodnjegotski knjižni minuskuli. Na zadnji strani folija, za praznik sv. Marije Magdalene, sta dva notirana alelujna speva, ki ju LU ne uvaja (sl. 4):

Alleluia: Conversus iesus ad mariam dixit ei: fides tua te salvam fecit vade in pace.

Alleluia: Maria hec est illa cui dimisisti multum domine iesu christe quia te dilexit vehementer.

Notacija je srednjenemškega tipa brez črt z izvorom v pozni st. gallenski notaciji, iz istega časa kot rokopis besedila in je prav lep primerek pisave visokomelizmatičnega speva.

Elementi notacije kažejo mlajšo stopnjo pojava, ki ga je nakazal še prejšnji primer iz ŠAL, postopno degradacijo visoke st. gallenske notacije. Vidna je vse večja grobost potez, predvsem na obliki clivisa in torculus z neenakomernim, priostrenim vrhom

(tab. št. 3, g, h), posebne ekspresivne in ornamentalne oblike počasi izginjajo, predvsem bogate likvescenčne ligature. V našem primeru so še ohranjeni quilisma, epiphonus, cephalicus in trigon, ki so se od vseh še najdlje obdržali, franculus in pressus, nekajkrat nastopa tudi salicus v podobni, vendar bolj grobi obliki kot v prejšnjem primeru iz ŠAL (i) in enkrat samkrat tudi likvescenčni scandicus (epiphonus praepunctus, v prvi vrsti, j), komaj zaznavna je še tudi oblika likvescenčnega torculusa (v drugi vrsti nad mariam, k).⁶

Glede na razmeroma precej pogoste arhaične oblike se stanje notacije ujema z datacijo kodeksa po pisavi, to je v drugo polovico XII. stoletja.

Na spodnjem robu prve in druge strani tega folija je poznejši pripis v dveh vrstah na štirivrstnem črtovju z označenima ključema c in F. Pisava je gotska kurzivna minuskula. Notacija je v glavnem punktualna, brez ligatur, očitno metenskega področja z značilnim punktom v obliki lastavičjega repa (tab. št. 4, a) in brez močnejših poznejših gotskih elementov, datiramo jo lahko v XIV. stoletje, pri čemer je ožja datacija zaradi fragmentarnega značaja pripisa nemogoča. Pripis je nastal v nemškem krogu, za kar govori nekolikanj podaljšano pokončno deblo pri clivisu (b), kakor ga srečamo v gotski notaciji (dvakrat v prvi vrsti na drugi strani). V taki obliki se je metenska notacija z izvorom v Metz, severovzhodni Franciji, po nemških in avstrijskih deželah širila predvsem z minnegesangom in je koral v takem zapisu precej redek.⁷

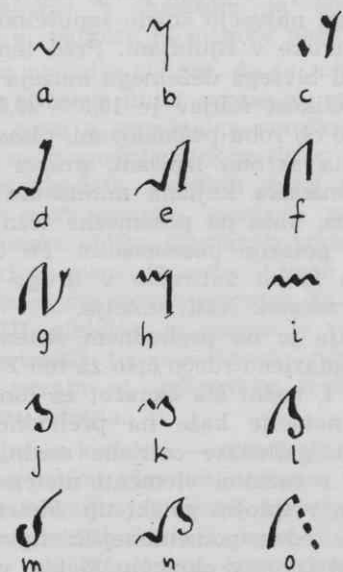
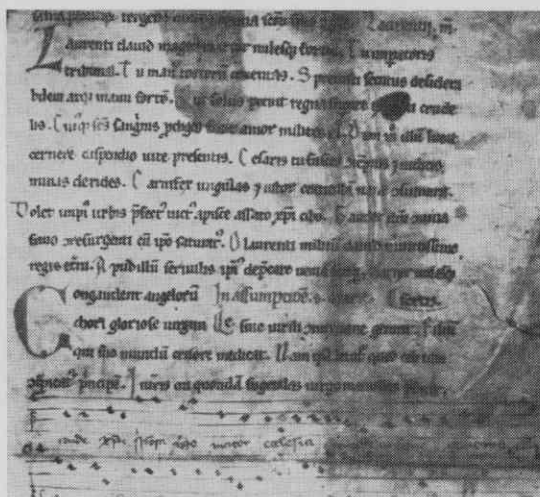

Tabela 4

Sl. 5

Fragmentu manjka začetek, poleg tega je pisava zelo slabo čitljiva in mi je bilo nemogoče ugotoviti, kaj ta fragment predstavlja. Melodika kaže prav gotovo na poetično kitično obliko precejšnje lepote, v strukturi pa na psalmodično octavus tonus:

Inde christi sponsi virgo mater celestii omnium devotionem generas illis cottidie per quos... itd. (sl. 5).

Vsi naslednji znani primeri pozne st. gallenske, srednjenemske koralne notacije pri nas so ali mlajši ali pa manj pomembni od pravkar obravnavanega primera. Še najlepši primer te skupine je ovitek kranjskega urbarja iz l. 1602, v ŠAL, 212 gorenjske zapuščine, folio nekega misala, katerega notacija je lepo ohranjena, pisava pa na nekaterih mestih zelo obledela, žal pa v času pregleda še ni bil snet z urbarja in očiščen (sl. 6). Notacija je precej poenostavljena, od posebnih nevm so ohranjene le običajne oblike (cephalicus, trigon, quilisma, pressus), in kaže stanje druge polovice XIII. ali prve polovice XIV. stoletja, medtem ko pisava postavlja ta čas še celo v mlajšo dobo.

Zelo fragmentarno zasledimo nevmatični zapis v ms. 17 v NUK, rokopisu stiške provenience iz druge polovice XII. stoletja, na fol. 149. Kaže isti pozni st. gallenski tip, vendar brez slehernega ekspresivnega značaja. Zapis je brez besedila, lahko ga datiramo v isti čas kot rokopis sam ali pa pol stoletja pozneje.

Drugi tak rokopis v NUK je ms. 35 iz druge polovice XII. stoletja, katerega večji del tvori breviarij. Na fol. 194 je zgoraj nad tekstom, nad prvo vrsto skupnih oficijev za Marijine praznike (Mirabile mysterium ecclesie...) in ne spada k samemu besedilu.⁸

V rokopisu ms. 49 v NUK, ki poteka iz gornjegrajskega samostana (druga pol. XV. stoletja), je spredaj uvezan list iz nekega antifonarija — breviarija, ki ima tudi del notiranega besedila v pozni st. gallenski notaciji iz druge polovice XII. ali prve polovice XIII. stoletja. Vsebinsko tvori antifona z intoniranim psalmom za dneve mučencev:

Isti sunt sancti, qui pro testamento dei sua corpora tradiderunt et in sanguine agni laverunt stolas suas. ps. Tradi (derunt). (Rokopisna verzija se ujema z verzijo v LU, str. 1156).

Zadnji znan fragment tega tipa v NUK je v ms. 141, stiškem rokopisu iz prve polovice XV. stoletja, ki vsebuje znane zapise v slovenskem jeziku. Notranjost kodeksa je obložena z listi iz starejšega rokopisa, misala manjšega formata, po prehodnem tipu romanske knjižne minuskule jih lahko datiramo v drugo polovico XII. stoletja. Na listih pred zadnjimi platnicami so odlomki iz mašnega proprija za božič, dnevno mašo:

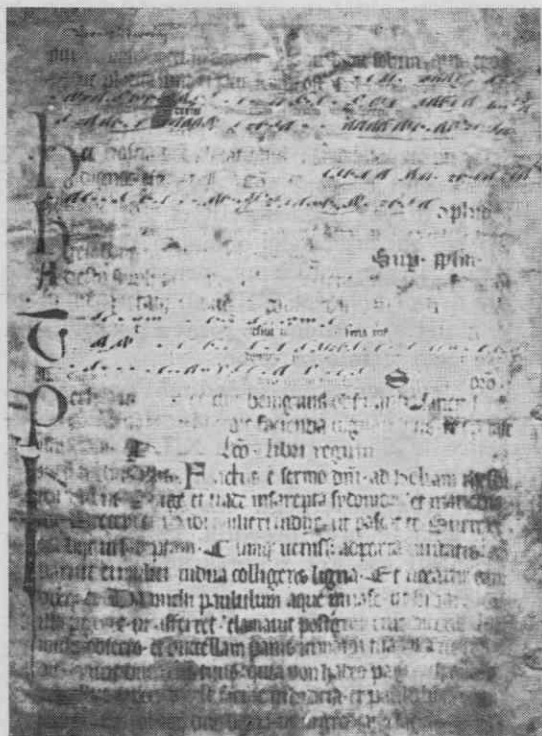
intr.: Puer natus est nobis...

gradual: Viderunt omnes...

offert.: Tui sunt celi..., in za epifanijo:

intr.: Ecce advenit dominus... (LU, 408—9, 410, 459).

Od ekspresivnih in ornamentalnih nevm se je ohranila le quilisma.

Sl. 6

Poleg že omenjenega primera ŠAL 212 sta v istem arhivu še dva fragmenta v pozni st. gallenski notaciji, na platnicah urbarjev gorenjske zuparšine s signaturo 1374 in brez signature (iz Šenčurja). Platnice ŠAL 1374 so z zunanje strani ovite z dvema folijema nekega misala v poznoromanski knjižni minuskuli druge polovice XII. stoletja v tipu, ki je zelo soroden pisavi osmih najstarejših stiških rokopisov tega časa v NUK. Ena vrsta na prvi strani platnic, začetek novega folija, je drobneje pisana in notirana brez črt v znani pozni st. gallenski notaciji z vsemi že naštetimi značilnostmi. Vendar je lahko nekoliko starejša od do sedaj omenjenih primerov, na kar lahko sklepamo po večji krhkosti grafične oblike. Vsebinsko je communio za nedeljo v božični oktavi: Tolle puerum (LU, 436), v katerem pa namesto besede Israel uporablja besedo Juda:

... et vade in terram iuda: defuncti...

(LU: et vade in terram Israel: defuncti...)

Zadnji znan primer v ŠAL je na platnicah majhnega urbarja iz Šenčurja na Gorenjskem za leta od 1534. dalje, brez signature, folij nekega breviarija. V spodnjem desnem kotu ima enajst notiranih vrst v poznem st. gallenskem tipu brez črt. Vsebinsko odlomka je antifona h kanonskim uram laudam za tretjo nedeljo po epifaniji: Cum autem descendisset iesus de monte (LU, 1108). Folij je zelo potemnel, tako da je notacija skoraj nečitljiva.

5. DAS; Col. I, 1 (sl. 7).

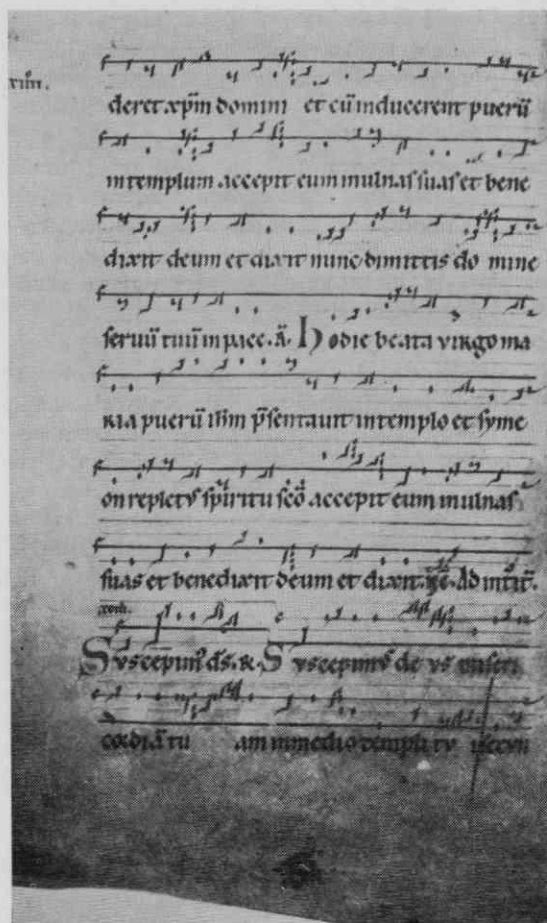
V mapi s to signaturo je poleg raznih fragmentov tudi šestdeset folijev istega graduala, kar predstavlja poleg ms. 22 v NUK po obsegu največjo znano zapuščino starejše gregorijanike v Ljubljani. Pred tem je bila v posesti bivšega deželnega muzeja Rudolfinum. Velikost folijev je 19,5 × 29,5 cm, nekateri so ob robu poškodovani, pisava in notacija sta skrbno izpisani, pisava sama je poznoromanska knjižna minuskula prehodnega tipa, kaže pa posamezne težnje k nekaterim gotkim posebnostim. Po taki oceni jo lahko datiramo v drugo polovico XII. ali začetek XIII. stoletja.

Notacija je na prehodnem sistemu štirih črt s poudarjeno rdečo črto za ton F in okta-vo višji f, redni sta označbi za ton F in c. Oblika notacije kaže na prehodno tvorbo pozne st. gallenske oziroma srednjenemške notacije z raznimi elementi metenske pred razvojem v splošni gotski tip. Metenska notacija je eden pomembnejših tipov, ki je imel svoj izvor v območju Metza, v severovzhodni Franciji. Pod vpliv te notacije je

prišel tudi tisti del nemškega ozemlja, ki ni bil v območju st. gallenskega oziroma srednjenemškega tipa, predvsem severozahodna in severna Nemčija. V velikem loku čez vzhodni rob nemškega ozemlja je segel celo na vzhodno področje avstrijskih dežel.⁹ Metenski tip je sodeloval pri oblikovanju gotskega in so posamezni elementi te vrste neposredno prešli že v predhodne oblike gotške notacije. Naš primer spada v eno takšnih oblik, ki kaže na eni strani vrsto metenskih, na drugi strani vrsto poznih st. gallenskih značilnosti. Zanimivi stao bliki clivisa: metenska, ki preide takšna tudi v samo gotsko (tab. 4, b), in st. gallenska (f), ki skupaj nastopata v rokopisu. V samostojnem položaju prevladuje prva oblika, v sestavljenih nevmah pa druga — predvsem in obliki porrectusa. Punctum in virga (c) nastopata v še elementarnem odnosu, virga predstavlja vedno višji ton kot punctum. Podatus (d) in torculus (e) imata metensko obliko, prav tako likvescenčne formacije: cephalicus v dvojni obliki (j in l), ki jima je vzrok ravno dvojna oblika clivisa, punctum s plico (k), epiphonus v čisti metenski obliki (m), likvescenčni tarculus (n). Likvescenca je v rokopisu zelo pogosta, včasih izražena v bogatih ligaturah. Pressus (h) in strofične nevmi (i) imajo metensko obliko, ki preide tudi v poznejši gotški tip notacije. Punctum v kromoidnih ligaturah (punctum inclinatum) se ne loči od oblike samostojnega puncta. Zanimiva, st. gallenski quilismi podobna oblika (fol. 114, slika 7, v drugi vrsti od zgoraj nad et), je, kakor pokaže primerjava z istim mestom v LU (str. 1360), punctum z epiphonusom, kar je mogoče ugotoviti tudi z razdružitvijo nevmi in punctum in epiphonus. Quilisme v rokopisu nj ni mogoče najti.¹⁰

Analiza notacije pokaže, da je rokopis pisan v grafičnem duhu pozne st. gallenske notacije, torej z osrednjega nemškega področja, in ne v zgodnjegotskem duhu severnih in severovzhodnih nemških dežel in da v grafičnih nadrobnostih vendarle prevladujejo metenske oblike. Nastanek takšnega rokopisa, ki po pisavi in notaciji kaže za svojo vrsto zgoden čas druge polovice XII. ali začetka XIII. stoletja, je mogoč le tam, kjer se je metenski tip na črtovju neposredno srečal s poznim st. gallenskim srednjenemskim brez črtovja.

Foliji so iz kodeksa — graduala običajnega tipa, s petimi glavnimi točkami mašnega proprija: introitus, gradual, aleluja, ofertorij in communio. Alelujin spev in nekateri drugi so ob določenem času zamenjani s tractusom.

Sl. 7

- fol. 37 Maša za kvatarno sredo v septembrskem času v celoti, za mašo kvatrnega četrtka le introitus in gradual.
- fol. 44 Ofertorij in communio za devetnajsto nedeljo po binkošti ter introitus in gradual za petek po tem prazniku.
- fol. 46—51 Četrta nedelja v quadragesimi (od konca introita do communia), nato ferie od ponedeljka do sobote, za katero manjka konec communia.
- fol. 54—68 Dnevi pred cvetno nedeljo (Dominica in palmis) od torka (v celoti) do sobote. Nato sama nedelja, začenši s procesionalnimi antifonami in velikim responzorijem, ki jim sledi maša. Nato dnevi velikega tedna od ponedeljka do sobote. V maši za veliko sredo je bil introitus In nomine iesu pozneje prirejen za uporabo na praznik Kristusovega imena (2. januar), ki je bil uveden v liturgično leto mnogo pozneje. Zadnji folio te skupine se konča sredi himne Pange lingua za veliki petek.

- fol. 71—74 Naslednja skupina folijev se začneja s tractusom *Sicut cervus* za veliko soboto. Sledi maša za veliko noč in dneve po veliki noči do vključno ofertorija za sredo.
- fol. 85—100 Communio za vigilio in maša za binkoštni dan. Sledijo kvatni dnevi ter nedelje od prve do sedemnajste, septembrski kvatni dnevi do sobote v celoti in le introitus za osemnajsto nedeljo po binkošti.
- fol. 102—116 Od enaindvajsete nedelje po binkošti do zadnje nedelje v cerkvenem letu (triindvajseta). Nato se začne Sanctorale s praznikom sv. Silvestra papeža, Marcela papeža in mučenca, Priske, Fabijana in Sebastijana, Agneze, Vincenca, spreobrnjenje apostola Pavla, sv. Agneze drugič, Marijine purifikacije s procesionalnimi antifonami in Agate (le do tractusa).
- fol. 131 Praznik sv. Janeza in Pavla mučencev, viglija pred sv. Petrom (do ofertorija). Spevi rokopisne verzije so mnogokrat transponirani, večkrat zasledimo tudi krajsanje melizmov, posebno na koncih spevov, po načinu cistercijske in kartuzijanske redakcije gregorijanskego ko-

rala. Za določitev pravega namena graduala bi bila potrebna natančnejša historično-liturgična študija rokopisa.

6. MAL; štirje najstarejši foliji iz zbirke makulatur (sl. 8).

V zbirki makulatur, ki sicer obsega same mlajše primere, so tudi štirje dvojni foliji nekega istega graduala (fol. 105, 112—115, 118—120). Foliji so spodaj odrezani, služili so za ovitke raznim knjigam, so pa lepo očiščeni in tako dobro čitljivi.

Pisava folijev je zgodnjegotska knjižna minuskula XIII. stoletja, notacija prav tako zgodnjegotska na štirivrstnem črtovju že z enakomerno poudarjenimi črtami, tip, katerega starejšo obliko predstavlja Cod. 807 Univerzitetne knjižnice v Gradcu. Notacija tega kodeksa je v elementih popolnoma mescinska, njena grafična celota pa vendarle kaže, da je nastal rokopis daleč od matičnega področja te notacije. Elementi v našem primeru se v detajlih ujemajo z notacijo tega kodeksa, le da so v skladu s časom nastanka gotizirani, čeprav še ne kažejo tiste zrele gotske grafične oblike XIV. in XV. stoletja. V primerjavi s prejšnjim primerom iz DAS pa naš primer nima niti ene posebnosti, ki bi bila st. gallenskega izvora.¹¹

Vsebinsko folijev tvori sanktoralni del graduala, katerega spevi so mnogokrat le nakazani.

fol. 105 (ali 106?) Del proprija sv. Agneze device in mučenice, za tem praznik Marijine purifikacije.

fol. 112 Mašni proprij za praznik apostolov Filipa in Jakoba.

fol. 112' Praznik mučencev Aleksandra, Evencija in Theodula, Odkritje sv. Križa.

fol. 113 Nadaljevanje praznika s prejšnje strani.

fol. 113' Konec praznika s prejšnje strani (ofertorij in communio), za tem praznik mučencev Gordijana in Epimaha.

fol. 114 Praznik Pankracija mučenca, za tem mučencev Marcelina in Petra.

fol. 114' Prima in Felicijana.

fol. 115 Cirina in Naborija.

fol. 115' Marcijana in Marcelina.

fol. 118 Del introita in proprij do konca za mučenca Janeza in Pavla.

fol. 118' Vigilija pred praznikom apostolov Petra in Pavla.

fol. 119 Mašni proprij za dan apostola Petra.

fol. 120 Nadaljevanje in konec prejšnjega proprija.

fol. 120' Mašni proprij za dan apostola Pavla.

7. ŠAL; list iz mape koralnih folijev (z označbo Registrum de Annis 1453 1459 do 1475) (sl. 9)

ŠAL hrani nekaj primerov starejše gotske notacije. Od teh je najlepše ohranjen folio nekega večjega misala, ki je pozneje služil za ovitek nekega registra (od tod označba). Pisava folija je vseskozi gotska kurzivna minuskula, vendar tako kot notacija skrbno ni izdelana. Notacija je gotskega tipa na štiri-vrstnem črtovju, še z izrazitimi potezami Haufnagelschrift starejšega tipa (XIV. stol.), kar se vidi na obliki virge, ki ima rahlo črtico ob levi strani glavnice. Jasno je ravnotežje med osnovnima nevmama punctum in virga, pri čemer nakazuje virga redno višji ton. Ostale nevmne ne kažejo kakšnih posebnosti, opozoril bi le na plico, ki se še vedno jasno loči od bistrope (v četrti vrsti nad matris sue ter zadnja nota v zadnji vrsti druge strani), čeprav se na splošno v tem in poznejšem času likvescenca izgubi, plica (pogostejše cephalicus) pa preide v bistrofo.

Prva stran folija navaja ofertorij Protege Domine plebem tuam (LU, 1630) in communio Nos autem (LU, 667, 1454), ki pa se v LU pojavljata na več različnih mestih, tako da mi praznika ni bilo moč ugotoviti. Druga stran ima proprij za vigilijo pred praznikom sv. Janeza Krstnika. Od tega sta introitus

Sl. 9

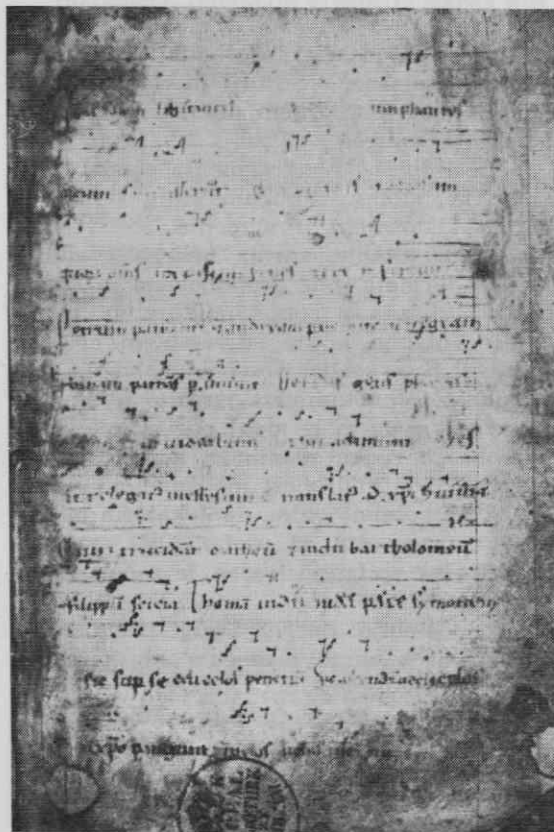
(Ne timeas, Zacharia) in gradual (Fuit homo) v celoti izpisana, offertorij in communio pa le označena v spodnjem desnem kotu v začetnimi besedami.

ŠAL hrani še dva fragmenta gotske notacije XIV. stol., z matičnih knjig št. 999 in 1002 (v Mošnjah). Fragmenta, ki sta bila ob strani platnic, sta iz nekega graduala malega formata, zelo poškodovana in komaj čitljiva, pisana v gotski polkurzivni minuskuli. Notacija je na štiri-vrstnem črtovju, gotskega tipa, vendar posebno drobne in krhke oblike. Punctum ima izrazito obliko lasti-čijega repa in je manj pogost kot virga, posebna in redka značilnost notacije pa je kurzivna kontinuiranost melizmatičnih zapisov, ki je posebno vidna na nekaterih mestih prvega fragmenta, ki vsebuje del mašnega proprija za epifanijo (viden je začetek graduala Omnes de Saba... in visokomelizmat-ki spev aleluje: Surge). Drugi fragment je bolj silabičen, zaradi slabega stanja ga nisem mogel določiti, vidna je delitev na krajše odstavke, katerih začetnice so poudarjene (O, christe..., Ecce spiritus...). Datacija obeh fragmentov je zaradi slabe razločljivosti in posebnega tipa notacije tvegana, najbrže pa ju lahko postavimo v XIV. stol., seveda brez natančnejših omejitev.

8. SKL; rokopis št. 2/123 pod R

Rokopis te signature v SKL je vezan v obliki knjige, katere platnice so od zunaj oblepljene s folijem nekega graduala. Zgornji del, četrtna celotnega folija, je konec sekvence *Dies irae, dies illa* za mašo umrlih:

... ex favilla. Judicandus homo reus: Huic ergo parce deus. Pie ihesu domine dona eis requiem. Amen. Pisava je gotška knjižna minuskula, prav taka je tudi notacija (Hufnagelschrift) in ne lepo izdelana, časovno jo moremo gledati na stopnjo gotiziranja v pisavi datirati v XIV. ali prvo polovico XV. stol. Ostale tri četrtine folija izpolnjuje obširen alelujin spev, dodan pozneje v kurzivi in v gotski notaciji na način, ki ga poznamo s področja samostana Melka na Avstrijskem.²¹ Za to področje govori predvsem preprostejša grafična izdelava notacije in precejšnja puntualnost, medtem ko je za severno in srednjememško področje značilna prevlada virge in bolj kompliciranih ligatur. V splošnem kaže že stopnjo notacije prve polovice XV. stol., ko so se popolnoma izgubile njene posebnosti in ornamentacija in ko se je izraz že popolnoma šabloniziral. Omenjena aleluja je za praznik apostola Jerneja. Del zapisa ob stranskih robovih zaradi vezave ni viden.

Sl. 10

Zadnji znan primer starejše gotške notacije je folij iz DAS, Coll. 1/I, poškodovan list nekega misala, v gotski knjižni minuskuli, na listu je poleg zgolj pisanega besedila tudi *communio Tanto tempore vobiscum sum* za praznik apostolov Filipa in Jakoba. Notacija fragmenta je gotška, podobnega tipa kot mnogo starejši primer iz MAL, vendar že rezultat razvoja in skrbneje izdelana. Sklepamo lahko na nastanek v drugi polovici XIV. ali v prvi polovici XV. stol., čeprav se še pojavlja likvescenca v obliki plice 'sredi pete vrste' — da tu ne gre za *bistropho*, pokaže primerjava tega mesta z ustreznim v LU (str. 1465 D).

9. NUK; ms. 29 (sl. 10)

Naslednji primer v rokopisu v NUK s to signaturo je prvi iz skupine z izvorom zahodno od slovenskega ozemlja. Sam rokopis je kostanjeviškega porekla, analiza pisave (pozna romanska knjižna minuskula) govori za čas XI.—XII. stol.¹³ Na prvem in zadnjem listu (fol. 70') vsebuje tudi prilepljen folij z nevmatičnim zapisom. Oblika notacije kaže nedvomen italijanski izvor, z natančnejšim pregledom moremo odkriti vplive beneventanskega področja, ki pa se niso uresničili v čisti grafični obliki, temveč v potezah, ki jih opredeljujemo z nazivom langobardsko-beneventanski tip severnoitalijanskega področja. Ta ne šteje med čiste izvirne vrste koralne notacije.

Beneventanski vpliv se kaže v več posebnostih: v vsaki vrsti se po večkrat pojavlja montecassinski *clivis* z ravno vodoravno črto (Tabela št. 5 a), v prvi polovici druge vrste in drugi polovici tretje vrste na fol. 1 je lepo viden za ta tip značilen *torculus* s poudarjeno navpično črto ob desni strani (b). Iste lastnosti obeh vrst se pojavljajo tudi v sestavljenih nevmah. Poleg teh dveh beneventanskih posebnosti je za naš primer značilna težnja po puntualnosti v istosmernih ligaturah in sicer na dva načina: v navpični vrsti kot zaporedje samostojnih *punctus*ov (melodična smer navzdol, lepo vidno v sedmi vrsti folija, na tabeli pod c) ter v proti desni strani nagnjeni vrsti kot zaporedje *punctus*ov, povezanih z rahlo valovito črto 'melodična smer navzgor, v obeh zadnjih vrstah fol. 1, na tabeli pod d). Te posebnosti nedvomno kažejo na Lombardijo; na ta način si lahko razlagamo pojav st. gallenskemu *torculusu* podobne nevme (skoraj v vsaki vrsti, e). Te oblike našega primera lahko razložimo kot *podatus*, ki je v ožji lombardski, milanski notaciji sestavljen iz dveh med seboj povezanih *punctus*ov, poševo drugega

nad drugim. Vse te posebnosti srečamo tudi v ligaturah (primer ligatur, f).¹⁴

Črtovje je prehodnega tipa s poudarjeno črto za ton F in bi za nemško ozemlje zagotovo šele polno XIII. stol. Ker pa gre za nastanek na italijanskem ozemlju, kjer ima

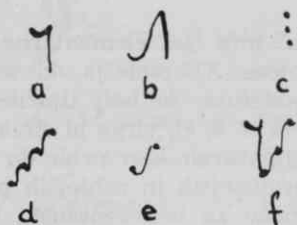

Tabela 5

črtovje svoj izvor, lahko glede nanj in na tip notacije folija datiramo v prvo polovico XII. stol. Zgodnejša notacija bi bila tvegana.¹⁵

Vsebina prve strani so odlomki iz Novega testamenta, ki jih ni bilo mogoče točneje določiti, prav tako je branje zaradi slabe ohranjenosti lista zelo težavno. Prav tako je z zadnjo stranjo, na kateri je neki himnus. Ta ima z znanim himnusom *Iam lucis orto sidere* za kanonične ure prime ob nedeljah skupno le besedilo prve vrstice, glasbena rešitev pa je popolnoma drugačna.

10. NUK; ms. 69

Rokopis s to signaturo v NUK iz bistrske pisarske delavnice je komentar k psalmom v gotski kurzivni minuskuli iz prve polovice XV. stol. Na notranjih straneh platnic sta prilepljena dva lista iz večjega starejšega liturgičnega kodeksa z nevmami na treh zelenih in eni rdeči črti za ton f (slika 11).

Pisava obeh fragmentov je romanska knjižna minuskula z nekaterimi arhaičnimi potezami, kot sta naznačitev starega diftonga *ae* s kljukico pod običajnim *e* ter ligatura *et*. Notacija kaže na severnoitalijanski izvor, langobardsko-beneventanski tip z izrazito težnjo po puntualnosti, tako je jasna severnoitalijanska transformacija beneventanske notacije, kot smo jo srečali že v ms. 29. Posebnosti, ki govore za omenjeni tip, so v naslednjem:

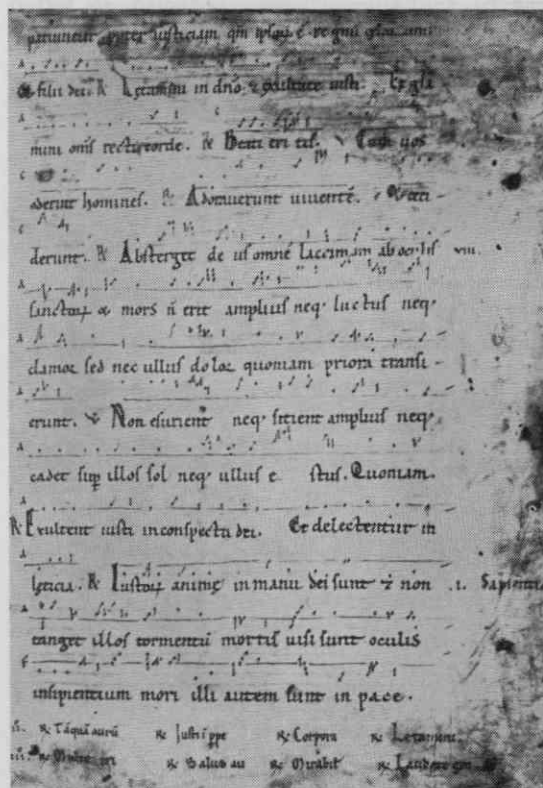
punctum v obliki narobe obrnjene vejice z odebeljenim desnim delom (tabela št. 6, a). To posebnost srečamo že v beneventanski notaciji, po drugi strani pa v nemški transformaciji metenske notacije; odsotnost virge kot znak puntualnosti; puntualni podatus (b), tipičen za severnoitalijansko notacijo in ki ga beneventanska ne pozna; puntualni clivis (c), ki ga prav tako beneventanska ni-

ma; beneventanski torculus in druge ligature, vendar v mnogo mehkejših potezah, ki spominjajo na mesinski tip; epiphonus v obliki rahlo zaobljene črke v (d).

Pri ožji lokalizaciji bi prišlo v poštevek dejstvo, da notacija našega primera ne kaže milanskega vpliva, kakor je to bilo pri ms. 29.¹⁶

Langobardsko-beneventanski tip notacije je bil prvi, ki je prevzel novo notacijsko prakso na črtovnem sistemu. V našem primeru gre za gotovo za starejši prehodni sistem s poudarjeno rdečo črto za ton F, ki posebej pogosto niti ni naznačena, navadno velja oznaka le tonu a ali c. Zelene črte so bile najbrž pozneje prevlečene čez starejše. Tak tip notacije, kakor ga kaže naš primer, poznamo sicer še tudi iz XIII. stoletja, vendar glede na prisavo lahko naša folija datiramo v prvo polovico XII. stol. Zgodnejša datacija je manj upravičena, saj predstavlja naš primer langobardsko-beneventanske notacije določeno razvojno stopnjo starejših prvin, ki se izvirno pojavljajo v bolj grobi in neizdelani obliki.

Oba folija sta iz nekega antifonarija, vsebina prvega so odlomki iz kanoničnih ur praznika apostolov Petra in Pavla. Ne v istem vrstnem redu in z nekaterimi drugimi

Sl. 11

odstavki jih navajata LU, str. 1515—1525 ter Tack, str. 117 in 143. Skupni odlomki se ujemajo melodično, sicer z nekaj nepomembnimi odkloni. Vsebina drugega folija pa so

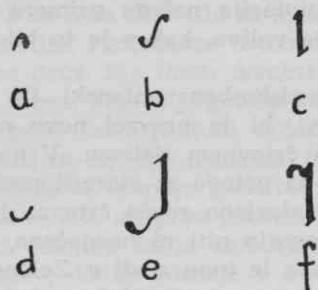
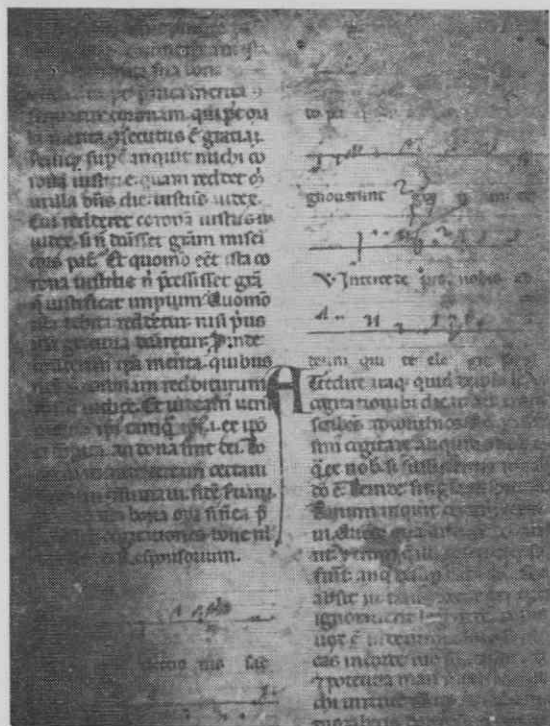

Tabela 6

odlomki iz kanoničnih ur za praznik mučencev. Nekaj odstavkov navaja tudi LU, str. 1123—1173.

11. KAL; Urbar iz Šmartina pri Litiji iz leta 1652—1695

Primer iz Kapiteljskega arhiva v Ljubljani na platnicah urbarja iz Šmartina pri Litiji je edini pravega beneventanskega tipa notacije na prehodnem sistemu štirih črt. Folij je iz nekega breviarija z nekaj pisanege besedila in posameznimi responzoriji. Da gre tu za beneventansko notacijo, je vidno

Sl. 12

že brez podrobnejšega pregleda, čeprav pisava sama ni tistega tipa, kot ga poznamo z rokopisov južnoitalijanskih skriptorijev. Folij je lepo izdelan v romanski knjižni minuskuli, ki kaže na eni strani vpliv beneventane predvsem v oblosti in oblikah ligatur, na drugi strani pa že rahle poteze gotiziranja (slika 12).

Notacija ima še elementarne beneventanske poteze XI. stoletja, ki se kažejo v oblikah podatusa, še bolj tipičnega scandicusa (tabela št. 6, e), virge in clivisa (f). Prav tako je v ligaturah, kjer pride do izraza menjava energičnejših in rahlejših potez, ki je značilna prav za beneventanski tip notacije.¹⁷

Lombardskega vpliva ni mogoče zaslediti in bi fragmentu lahko določili izvor južneje od obeh že omenjenih primerkov iz NUK, pri čemer pa moti tip pisave. Datiramo ga lahko v XII. stol., vendar brez ožje omejitve. Za to govorita tip pisave in tip notacije, ki v XIII. stoletju v taki obliki ne bi bila več mogoča. Notno črtovje na taki stopnji je še v XI. stoletju bilo za italijansko področje redkost, v dvanajstem pa še običajen pojav, medtem ko ta nova praksa v tem času na sever še ni prodrla.

12. NUK; Gradual ms. 22

Gradual ms. 22 v NUK je po doslej znanih podatkih najstarejši v celoti ohranjen, popolnoma nevmiran kodeks in edini celotni spomenik starejše gregorijanike. Njegov pomen je tako zaradi majhne bere dokumentov te vrste pri nas velik, čeprav predstavlja za ta čas ustaljeni tip liturgične knjige.

Kodeks je manjšega formata, vezan v sočasne lesene platnice, prevlečene z rdečim usnjem, katerega barva je obledela. Obsega 178 folijev, od katerih je bil fol. 41 vstavljen pozneje, iluminacija je preprosta, večjega formata sta le začetna iniciala A, v grobi izdelavi, in iniciala za božični introitus Puer natus est nobis (fol. 12', slika 13). Celoten okras kodeksa je neizrazit.

Pisavo kodeksa moremo klasificirati kot zgodnjegotsko knjižno minuskulo prve polovice XIII. stol. Razen v nekaj dodanih fragmentih je vseskozi čutiti isto roko. Notacija je v prehodnem štirivrstnem sistemu s poudarjeno rdečo črto za ton F in oktavo višji ton f, često sta naznačena tudi tona c in a. Sistem je mnogokrat zlomljen navzgor ali navzdol (menjava ključa). Črtovje na fol. 1 do 4 je bilo pozneje enakomerno prevlečeno v skladu z novo notalno prakso.¹⁸

Kodeks je notiran v enem od prototipov kvadratne notacije, ki se je v polnem XIII. stol. razširila v razviti obliki, ki jo je na-

St. 13

kazovala že severnofrancoska, normanska notacija. V st. gallenskem območju se je uveljavila šele v poznem XIII. stol. in v začetku XIV. stol. Notacija našega primera očitno ni tega tipa, marveč kaže po svojih elementih izvor drugje. Je izrazito punktualna, njena grafična oblika je ostra, z navpično zašiljenimi robovi. Osnovni element je punctum, ki služi za gradnjo vseh drugih ligatur, ne srečamo poševnih ligatur, ki so značilne za razviti tip kvadratne notacije, prav tako ne kromoidnih nevm. Lisvescenca ni nikoli naznačena, niti ne vsebuje kakršnih koli ekspresivnih ali ornamentalnih označb. Oblike osnovnih nevm kaže tabela št. 7: punctum (a), podatus (b), clivis (c), scandicus (d) in climacus (e).

Pri dataciji našega primera je nujna njegova lokalizacija ali ugotovitev morebitnih vplivov kakšnega določenega notacijskega območja. Pri tem se moremo poslužiti več dejstev: punktualnost notacije, odsotnost kromoidnih nevm, zasukan vrhnji punctum pri podatusu in scandicusu in grafična oblika notacije. Prve tri značilnosti se že jasno kažejo v tipu diastematične koralne notacije, ki je izvirala s področja akvitanke notalne šole s centrom v Limogesu, že v XII. stol. To je eden od prototipov kvadratne notacije, ki je znana predvsem z rokopisov dvoglasnih organov samostana St. Martiala¹⁹ in ki bi utegnil biti tudi predhodnik našega tipa no-

tacije. Na to lahko sklepamo iz nekaj znanih rokopisov XIII. stol., sorodnih našemu primeru, nastalih v Akvitaniji in Provan-si.²⁰ Omenjeni prototip kvadratne notacije še ne pozna grafične ošiljenosti, ki jo kaže notacija našega kodeksa, kar pa bi bilo mogoče za ta tip v XIII. stol. Te ošiljenost pa ne kaže zgodnja kvadratna notacija, ki se je razvila iz severnofrancoskega tipa in ki so jo uporabljali na področju severno od našega ozemlja.²¹ Seveda se ob teh ugotovitvah poraja težko rešljivo vprašanje, ali je nastal naš rokopis v sami južni Franciji ali kakšnem področju v njeni neposredni odvisnosti, ali pa ga je izpisala tuja roka, izučena v tej akvitanški maniri, na našem ozemlju.

Datacija kodeksa, ki jo nudi primerjava s spomeniki akvitankega prototipa kvadratne notacije, je ob upoštevanju časovnega okvira, ki ga nudi pisava, možna v prvo polovico XIII. stol., vendar prej v poznejša desetletja.

V te ugotovitve se vključujejo tudi nekateri fragmenti v kodeksu, izpisani z drugo roko in ob drugačni priložnosti. Tako je s pripisom z manjšo skrbjo ob strani fol. 78 in spodaj fol. 87' in 88, (slika št. 14), ki je rahlo poznejši (enakomerno poudarjen notni črtovni sistem), vendar še vedno globoko v XIII. stol. in v svoji elementarni obliki jasno kaže akvitanke poteze tega časa z vsemi omenjenimi značilnostmi.

Na drugi polovici prve strani fol. 7 je bil zbrisan stari in napisan z drugo roko nov, manj obsežen ofertorij Confortamini, kar potrjuje prazen prostor za staro označbo Off. in pred staro označbo Comm. To se je zgodilo na drugih tleh, prav gotovo v območju St. Gallena, kar kaže poleg grafične izdelave,

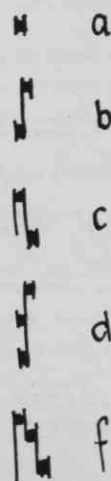

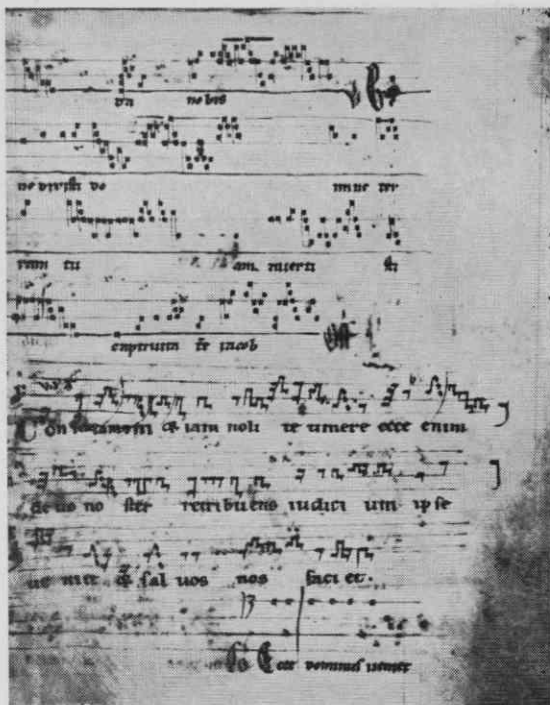
Tabela 7

značilne za ta prostor, tudi ponovna pojava kromoidnih nevm in normalnega podatusa. Pisava, notacija, predvsem pa prehodna, nejasna oblika kromoidnih nevm da sklepati, da je pripis istodoben, mogoče z nekaj desetletij časovne razlike (slika 15).²²

Vstavljeni fol. 41 kaže očitno razliko s celotnim kodeksom. Pisava sama je razvita gotška knjižna minuskula, ki kaže nedvomen vpliv nemškega prostora. Notacija je kvadratna, v zadnji stopnji svojega razvoja, s kromoidnimi nevmami in poševnimi ligaturami. Pisava na drugi strani folija je polkurzivna minuskula XV.—XVI. stol., na ta čas kaže tudi pisava prve strani in celotna grafična oblika notacije.

Folij 176 je pisan v razviti kvadratni notaciji zadnje stopnje XV.—XVI. stol., ko jo srečamo že na vstavljenem fol. 41. Prav tako je z drugo stranjo tega folija. Nasprotno pa je fol. 177 v maniri celotnega kodeksa nadaljevan gradual, vendar po pisavi sodeč, ki ima že močnejše gotške elemente, iz pol stoletja poznejšega časa.

Fol. 177 vsebuje znano antifono *Salve regina* v zelo bogati verziji v zgodnji kvadratni notaciji st. gallenskega tipa iz prve polovice XIV. stoletja. (Slika št. 16).²³ Na to opozarja več elementov: v oblikah virge in podatusa je še čutiti severnofrancosko poreklo te vrste notacije, kromoidne skupine so nejasne in nihajo med punctom in pravo rombično obliko, v *porrectusu* in porektualnih delih ligatur je vezna črta rahlo vijugasta, ob strani

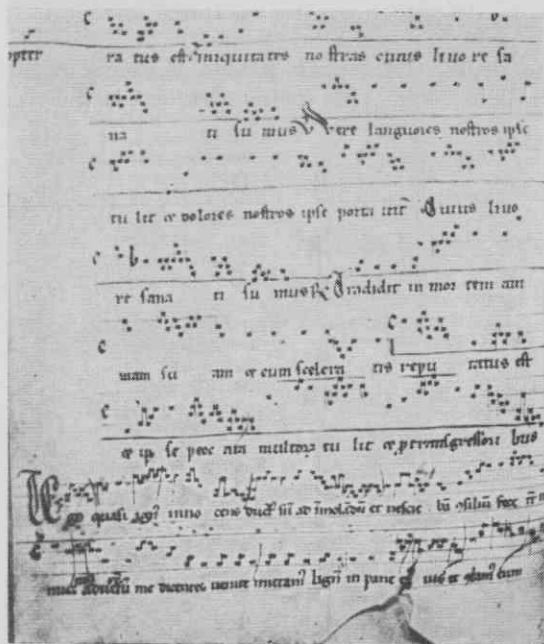

Sl. 15

spodnjih punctov v ligaturah zasledimo včasih rahle navpične črtice, ki so lepo vidne že v pripisu na fol. 7. Na enem mestu (v četrti vrsti, prva polovica), se pojavlja tudi severnofrancoska oz. kvadratna plica (v obliki cephalicus).

Znotraj prednjih platnic kodeksa je prilepjen list iz starejšega rokopisa večjega formata, katerega vsebino tvori del prefacije za božični čas in cela za epifanijo. Pisava je prehodnega tipa druge polovice XII. stol., notacija je recitativna, z virgami severnofrancoskega, normanskega tipa oz. zgodnje-kvadratne notacije na štirivrstnem sistemu s poudarjeno rdečo črto za ton F. Ti skopi podatki zadoščajo za datacijo v drugo polovico XII. ali začetek XIII. stol.

Vsebino graduala tvori glavnih pet točk mašnega proprija, ki so po svoji strukturi visoko melodičnega značaja (*concentus*) z razliko od drugih, ki so le recitativne, in katerih redki melodični obrati se gibljejo v okviru že določenih obrazcev. Te točke so: *introitus*, *gradual*, *aleluja* s psalmom, *ofertorij* in *communio*. V času od nedelje septuagesime do cvetne nedelje je alelujin spev zamenjan s *tractusom*, prav tako je v velikem tednu, od velike noči pa do binkošti *gradual* zamenjan z alelujinim spevom. Poleg teh rednih zamenjav pa obstaja še nekaj drugih posebnih primerov. Psalm v *introitu* je redno le intoniran.

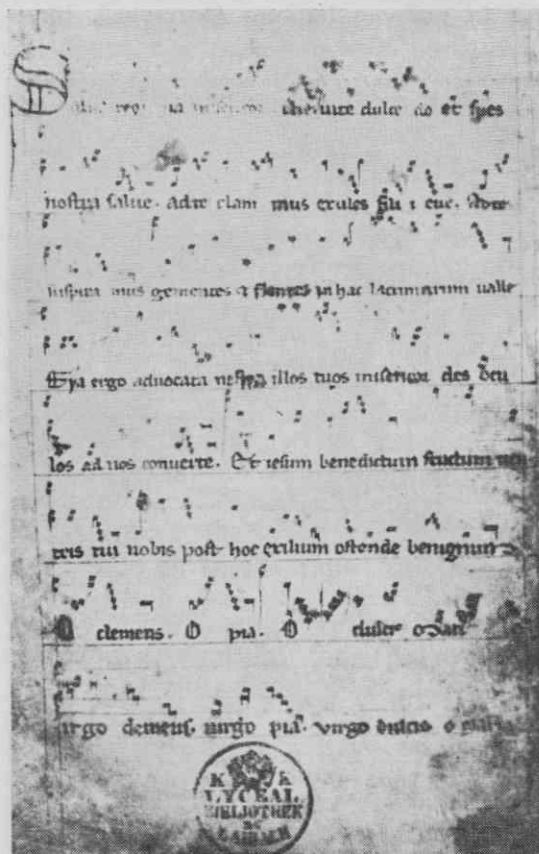
Sl. 14

- fol. 1—22: Temporale za nedelje, začnši od prve nedelje v adventu do četrte, nato adventni kvatrní dnevi (Feria IV, VI in Sabbato), vigilija pred božičem, nočna in dnevna maša za božični dan, trije svetniški prazniki, ki vedno štejejo v temporale, (sv. Štefan, Janez Evangelist, dan nedolžnih otrok), in nedelja v božični oktavi. Slede maše za epifanijo, nedeljo v njeni oktavi ter drugo in tretjo po epifaniji.
- fol. 22'—28': Sanktorale za maše sv. Vincenca, Marijine purifikacije (svečnica), Agate, Benedikta ter Marijinega oznanjenja (proprij identičen s proprijem četrte adventne nedelje).
- fol. 29—103: Temporale za vse nedelje pred veliko nočjo od septuagesime dalje, kvatrní dnevi pred kvadragesimo in Feriae po njej, veliki četrtek z nekaj odlomki iz oficijev (kanoničnih ur), velika noč, Feriae po veliki noči ter nedelje od prve do pete po veliki noči.
- fol. 103'—104': Sanktorale za sv. Marka Evangelista ter Filipa in Jakoba.
- fol. 105—145: Temporale za čas od prošnjih dnevov pred vstajenjem do konca cerkvenega leta (Dominica XXIII post Pentecosten). Vmes še vigilija pred binkoštimi in kvatrní dnevi po tem prazniku.
- fol. 145—168': Sanctorale z začetkom In Dedicatione Ecclesiae, nato viglija pred sv. Janezom Krsnikom, sam praznik, vigilija in sam dan opostolov Petra in Pavla, spreobrnitev apostola Pavla, praznik sv. Jakoba, Marije Magdalene, Lavrencija, vigilija in dan Marijinega vnebovzetja, rojstvo sv. Jerneja, povišanje sv. Križa, prazniki sv. Marte, Mavricija, Mihaela, cerkvenih očetov, Simona Jude, dan vseh svetnikov, Martina in na koncu Andreja.
- fol. 167—176: Dodatek — skupna maša za Marijine praznike, oficij in maša za umrle (rekviem), praznik sv. Agneze ter kvatrna sredo in petek v septembrskem času.
- del. fol. 176: Kyrie in Christe iz maše Dominator Deus (XV, in Festis Simplicibus, LU str. 56—7).
- fol. 176': Antifona Salve regina misericordiae, vitae dulcedo... itd. Prepis s folija 177', LU 276. Oba pripisa na fol. 176 in 176' sta v popolnoma razviti že internacionalni kvadratni notaciji.
- fol. 177: V maniri celotnega kodeksa nadaljevan gradual, najbrže kvatrna sobota v septembrskem času.

fol. 177': Antifona Salve regina v zgodnji kvadratni notaciji st. gallenskega tipa iz prve polovice XIV. stol. Zgornja vrsta je deloma poškodovana in skoraj nečitljiva, vendar lahko celotno antifono rekonstruiramo s pomočjo poznejšega prepisa na fol. 176'. Rokopisna verzija se v mnogo detajlih loči od verzije v LU in je mnogo bogatejša (slika 16).

Temporalni in sanktoralni del kažeta ustaljenost gregorijanskega koralá v tem času in se le z majhnimi odkloni ujemata z ustrezno verzijo v LU. Odkloni so v glavnem ali kot transpozicija tonovskega načina, toda ne več kot za celi ton, ali pa kot krajsanje ali bogatenje melizmov. Zelo pogosti so odkloni enega ali več tonov v sicer LU verni daljši frazi. Seveda bi bila za točnejšo ugotovitev provenience ali posebnega namena kodeksa potrebna natančnejša študija melodičnega toka, transpozicij in odklonov vsebujočih mašnih spevov.

Razvoj kvadratne notacije je prav tako kot razvoj gotske povzročil propad lokalnih koralnih dialektov, njena uniformacija je osiromašila barvitost gregorijanskega izra-

Sl. 16

za in ga internacionalizirala. Obravnavami gradual ms. 22 v NUK je dosegel že to stopnjo, vendar zaradi takšne dispozicije že v akvitanski notaciji. Večina kvadratnih koralnih fragmentov pri nas, notiranih v kvadratni notaciji, so mlajšega nastanka, iz druge polovice XV. stol. in iz poznejšega časa in prav tako kot gotski v muzikološkem pogledu niso zanimivi.

Na tem mestu navajam še dva zgodnejša primera kvadratne notacije v ŠAL, ki sta vrednejša omembe. Prvi je fragment na platnicah urbarja iz Šmartina v Tuhinju s signaturo 308, folije iz nekega misala, skrbno izdelanega v poznoromanski — zgodnjegotski knjižni minuskuli prehodnega tipa. Sredi folija je v zgodnji kvadratni notaciji notirana vrsta, ki jo lahko s pisavo vred datiramo v drugo polovico XIII. stol. ali začetek XIV. stol., predstavlja pa le recitativni tip z virgami in eno kromoidno ligaturo.

Drugi primer je lep dvojni folij večjega formata, snet z nesigniranega škofijskega urbarja iz leta 1572, zdaj v mapi koralnih folijev, ki je skrbno izpisan v gotski knjižni minuskuli XIV.—XV. stol. in notiran v kvadratni notaciji. Zanj so značilni neenakomerni puncti, tanke veznice, kromoidne nevme in poševne ligature (porrectus), likve-

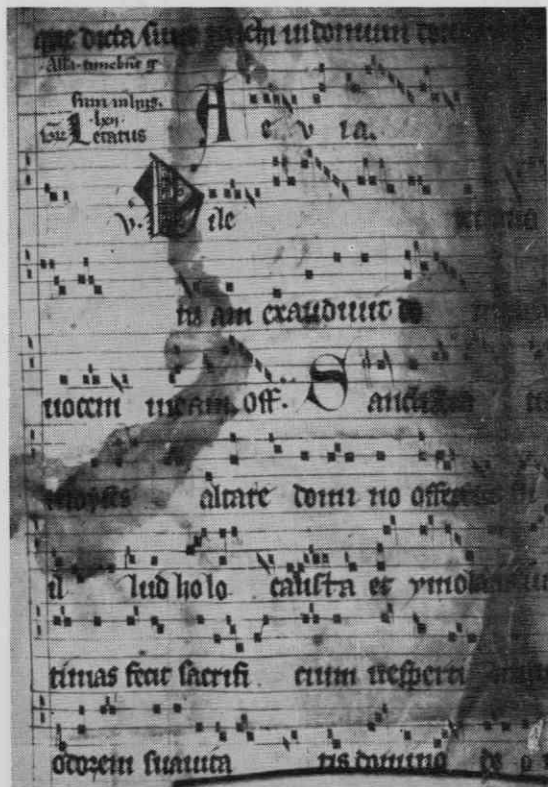
scenca ni naznačena, tudi ni nikakršnih ornamentalnih ali ekspresivnih označb (slika št. 17).²⁴ Folij je iztrgan iz srede kodeksa, graduala in oštevilčen z zaporednima številka 145—146, njegovo vsebino tvorijo mašni propriji za zadnje nedelje po binkoštih (osemnajsta, devetnajsta in dvajseta), v začetku pa sta petek in sobota v septembrskem kvatrnem času (LU, 1052—1065). Rokopisna verzija se brez pomembnejših odklonov uje ma z verzijo v LU, nekateri spevi so le naznačeni, redno pa se ločijo v alelujinem spevu, kar kaže na neustaljenost liturgične prakse v tem času za zadnje nedelje po binkoštih, ki so tudi zadnje nedelje v cerkvenem letu.

Folij je že lep primer internacionalne kvadratne notacije XIV.—XV. stol., ki sicer kaže deloma italijansko maniro tega in poznejšega časa, ki pa jo poznamo tudi z nemškega področja.²⁵

OPOMBE

Okrajšave: LU — Liber usualis, Missae et Officii, Tournai, 1964; (izdaja benediktincev iz Solesma, osnovana na proučevanju najstarejših koralnih kodeksov). — MGG — Die Musik in Geschichte und Gegenwart, (dir. Friedrich Blume), splošna glasbena enciklopedija, Kassel, 1949 in dalje.

1. Willi Apel, *Gregorian Chant*, London, 1958, pl. I. in II; Carl Parrish, *The Notation of Medieval Music*, London, 1958, pl. II; Franz Tack, *Der gregorianische Choral*, Köln, 1960, pr. št. 3 in 25; Omenjeni trije kodeksi so najpomembnejši. V detajlih se naš primer nekoliko razlikuje, kar je seveda rezultat poznejšega nastanka: ima le episematično virgo in eno samo vrsto podatusa z zaprtim spodnjim delom. Našemu primeru identične predloge nisem mogel najti, kljub temu je nedvomno ozko povezan s st. gallenskim krogom, saj kažejo transformacije st. gallenske notacije X. in XI. stol. v severnejšem (Nemčija) in južnejšem področju (severna Italija) drugačen grafični rezultat: večjo podolgovato in bolj grobo izvedbo. — 2. O Eclogi glej: Kos-Stele, *Srednjeveški rokopisi na Slovenskem*, Ljubljana, 1931, in Kos, *Ljubljanski rokopis Lathcenove Eclogae de moralibus Job*, v *Razpravah znanstvenega društva za humanistične vede*, II, 289—302. Notalni pripisi so omenjeni v *Cvetkovi Zgodovini glasbene umetnosti na Slovenskem*, I, Ljubljana 1958, str. 32. Fol. 76 reproduciran na str. 28. — 3. Doslej mi v literaturi ni bilo mogoče najti niti ene omembe notirane Visoke pesmi. — 4. Mogoča je domneva, da pripisi niso nastali v neposredni bližini St. Gallena prav zaradi grafične podaljšanosti, ki je značilnejša za njegovo periferno področje. Prim. faks. graduala iz Monze, (X. stol.) v MGG, I, tab. 20, str. 512 sl. 1. — 5. O kodeksih samostana Engelberga glej MGG 3, 1345 in 1349-51. Primer na str. 1351 (XII.—XIII. stol.) se v vseh detajlih notacije in razporeditve

SL 17

nevmiranega in nenevmiranega prostora ujema z našim primerom, katerega pisava je sicer bolj gotizirana, pomembna je podobnost v oblikah virge in salicusa. — 6. Tack, prim. 29. a: Engelberški kodeks iz konca XII. stol., vendar v šibkejši st. gallenski tradiciji. Tack ima za ta tip naziv alemanische Neumen (str. 13), v nasprotju z germanische (drugi muzikologi: deutsche) Neumen, ki predstavljajo derivacije metenskega — gotskega tipa. Po Sunnolovi karti primitivnih koralnih dialektov (v MGG 9, 1619), kjer je sicer označen z deutsche, je ta tip obsegal južnonemško območje, Frankovsko, Bavarsko in Salzburško. — 7. Prim. faks. Frauenlobovih del v Denkmäler der Tonkunst in Österreich, XX/2 in Parrish, The Notation, tab. XVII. — 8. Omembe po vrsti v Kos-Stele, Rokopisi, 60, 89—90, 43—47 in v Cvetko, Zgodovina I, 32—33. — 9. Glej že omenjeno Sunnolovo karto. Mesinska oziroma nemška transformacija mesinske notacije je zajela sev. Nemčijo, Saško, Češko in Dolno Avstrijo (Klosterneuburg in Dunaj). Tudi graške knjižnice hranijo nekaj takšnih primerkov. — 10. Prototip notacije našega primera predstavlja notacija Velikega Hildegardinega kodeksa iz Wiesbadena (XII. stol.), v Tack, prim. 47. a in MGG 6, tab. 19, str. 416. Avtor kodeksa, Hildegarda von Bingen je delovala v pokrajini Pfalz, torej na meji med vplivom st. gallenske in metenske tradicije. Zaradi zgodnejšega nastanka ima Hildegardin kodeks močnejše izražene st. gallenske prvine in nima metenskega clivisa, sicer pa se oba primera v vseh detajlih ujemata, le da ima naš primer bolj kurzivno grafično obliko. Prav tako mislim, da bi bilo treba v transkripciji Hildegardinega kodeksa (Tack, prim. 47 b) quilismi podobni element reševati na predlagani način. — 11. O graškem kodeksu 807 glej MGG 5, str. 623, reprodukcija tudi v Tack, prim. 17 a. Nastal je v samostanu Klosterneuburgu nad Dunajem. Takšen tip notacije je neposredno vplival na razvoj češkega gotskega tipa, posebno v obliki specifičnega podatusa, ki je značilen za vse spomenike češke proveniencie. Neposredno češko provenienco našega rokopisa potrjuje primerjava z antifonarijem iz Sedleca, XIII. stol. (MGG 10, tab. 95, str. 1600). Primera se v najfinejših detajlih ujemata, čeprav je pisava naših fragmentov nekoliko bolj gotizirana. Lahko domnevamo celo isti skriptorij, žal pa nisem našel natančnejših podatkov o omenjenem antifonariju. — 12. Prim. Franz Zagiba, Die ältesten musikalischen Denkmäler zu Ehren des Heiligen Leopold, Wien, 1954, faks. rokopisov iz Melka in

Klosterneuburga iz časa proti koncu XV. stol. Naš primer je očitno starejši. — 13. Ms. 29 in 69, omenjena v Kos-Stele, Rokopisi, str. 53—54, 74 in Cvetko, Zgodovina I, 33. Fol. 1 ms. 29 reproduciran istotam, 32', prednji list ms. 69 pa na str. 32". — 14. Tack, prim. 66 in MGG 9, 1621. — 15. Za XI. stol. je črtovje izpričano le za Camaldulenški in Strumski samostan v Italiji (glej MGG 9, 1621). — 16. Peter Wagner, Neumenkunde, Leipzig, 1921, faks. str. 309, iz kartuzijanskega graduala Jacquesa Rosenthala v Münchnu, XII. stol., nastal v severni Italiji. Isti tip notacije, v kateri si oba primera v elementih sledita, čeprav je naš primer starejši. Grafična podobnost notacije z mesinsko nas navaja na misel, da je izvor našega primera v samostanu v Comu, ki je sprejel metensko tradicijo (prim. MGG 9, 1621). — 17. Wagner, Neumenkunde, faks. str. 306; Parrish, The Notation, pl. VI, (XI. stol.), dalje v MGG 2, 315, sl. 2, MGG 3, tab. 51, MGG 4, tab. 34, itd. — 18. Kos-Stele, Rokopisi, 118. Omembe v Cvetko, Zgodovina I, 32—33. Reprodukcijska enega od folijev na str. 34'. — 19. Prim. Parrish, The Notation, pl. XXII. — 20. Prim. Johannes Wolf, Handbuch der Notationskunde I, Leipzig, 1913, faks. str. 130. — 21. Tack, prim. 40 a, 41 a, 42 a. Pri tem je treba pripomniti, da je tudi severna Italija v tem času sprejemala kvadratno notacijo severnofrancoskega tipa, ki je zajemala tudi tisti del sedanjega francoskega ozemlja, ki meji na italijansko. Področje akvitsanske notacije je bilo tako ločeno od italijanskega. Glej Sunnolovo karto primitivnih tipov koralne notacije v MGG 9, 1620 in komentar na str. 1621. — 22. Tack, prim. 14, 15, 16 a. — 23. Glej op. 25. — 24. Že v teku XIII. stol. so temporalni del v gradualu ločili od sanktoralnega in je v celoti tvoril njegov prvi del (glej Apel, Gregorian Chant, 12). — 25. Prim. Wagner, Neumenkunde, faks. str. 315, primer iz druge polovice XV. stol., iz Arezza. Naš primer je glede na pisavo starejšega datuma. Jasen je popolnoma isti tip notacije z vsemi grafičnimi nadrobnostmi in nepravilnostmi (neenakomernost punctov, poševne ligature), vendar zasledimo skoraj isti tip notacije tudi v drugi provenienci. Prim. faks. znanega Schwandenovega kodeksa iz Einsiedeln, prva polovica XIV. stol. MGG 3, 1203, sl. 2 in poznejši tip istega skriptorija, tab. 31, sl. 2, ter faks. antifonarija benediktinske opatije St. Lambrecht na Štajerskem, (Graz, Univerzitetna biblioteka, 29 in 30), prva polovica XIV. stol. v MGG 1, tab. 21, str. 544, sl. 4.